

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΜΟΝΤΕΛΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ ΣΕ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΠΕΝΘΟΥΣ ΚΑΙ ΘΡΗΝΟΥ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΣ

Αραπάκος Λάμπρος¹, Κουντουράς Γεώργιος²

Περίληψη

Το πένθος, μια φυσιολογική και αναμενόμενη διεργασία, αποτελεί αντίδραση σε γεγονότα και καταστάσεις με βασικό χαρακτηριστικό την απώλεια. Σχετίζεται με μια σειρά από εκδηλώσεις σε συναισθηματικό, γνωστικό, συμπεριφορικό και σωματικό επίπεδο. Το άρθρο, μέσα από μία εκτενή βιβλιογραφική ανασκόπηση, επικεντρώνεται στην κοινωνική εργασία και τη συμβουλευτική ενηλίκων για την αντιμετώπιση των δυσκολιών του πένθους, ύστερα από τον θάνατο κάποιου αγαπημένου τους προσώπου. Αντλεί από δύο μοντέλα παρέμβασης: αυτό της παρέμβασης σε καταστάσεις κρίσεις και αυτό της ανακατασκευής του νοήματος. Η παρουσίαση μίας μελέτης περίπτωσης, της «Έλλης», 26 ετών, η οποία ζήτησε στήριξη για τον απροσδόκητο θάνατο του πατέρα της, αποτελεί ένα παράδειγμα παρέμβασης για τη διαχείριση του πένθους. Οι πρώτες ενδείξεις από τη μελέτη περίπτωσης αποτυπώνουν τον διευκολυντικό ρόλο και την αποτελεσματικότητα των μοντέλων αυτών σε περιπτώσεις πένθους. Ιδιαίτερα όμως αναδεικνύεται το γεγονός ότι το άτομο μπορεί να βρει διεξόδους στο ανείπωτο αίσθημα της απώλειας.

Λέξεις κλειδιά: Πένθος, θρήνος, κρίση, κοινωνική εργασία, συμβουλευτική, ανακατασκευή νοήματος.

Εισαγωγή

Το πένθος «ορίζεται ως αντίδραση προσαρμογής σε ένα ή πολλά ψυχοπιεστικά γεγονότα που χαρακτηρίζονται από μια σημαντική απώλεια³, με γνωστότερο το πένθος στην απώλεια αγαπημένου προσώπου» (Γουρνάς, 2011, σελ. 308). Ο θρήνος συνιστά μια διαδεδομένη και θεμελιώδη πτυχή της ανθρώπινης εμπειρίας (Kramer, 1998) και αναφέρεται στη διεργασία που υποδεικνύει τις αντιδράσεις

1. Κοινωνικός Λειτουργός, MSc Ψυχικής Υγείας, MSc Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Εργασίας με κατεύθυνση Κοινωνική Εργασία στην Εκπαίδευση.
2. Δρ. Κοινωνικής Εργασίας & Διδάσκων στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
3. Απώλεια είναι οποιασδήποτε μορφής μείωση των αποθεμάτων ενός ανθρώπου, είτε πρόκειται για τα προσωπικά, είτε για τα υλικά, ή για τα συμβολικά, με τα οποία έχει συνδεθεί συναισθηματικά ο συγκεκριμένος άνθρωπος (Neimeyer, 2006).

του ατόμου στην απώλεια (Corr, Nabe, & Corr, 2009). Η Χατζηνικολάου (2009, σελ. 77) χαρακτηρίζει τον θρήνο «ως μια δεξιότητα ζωής που πρέπει να βιωθεί και όχι μια αρρώστια που πρέπει να θεραπευτεί». Θεωρεί ότι το άτομο που αποδέχεται το πένθος μπορεί μέσα από τη διεργασία του θρήνου να το εντάξει στη ζωή του ως μια βασική δεξιότητα. Από την παράθεση των ορισμών γίνεται κατανοητό ότι οι έννοιες θρήνος και πένθος θεωρούνται «σαφώς αλληλένδετες» (Stroebe, 1998, σελ. 33), για αυτό η μία πολλές φορές απαντά σε νόημα στην άλλη.

Η απώλεια ενός σημαντικού προσώπου θεωρείται μια από τις πιο έντονες και στρεσογόνες εμπειρίες για έναν άνθρωπο (Αγγελόπουλος, 2009) και καθένας από εμάς σε διάφορες φάσεις της ζωής του πιθανόν να έρθει αντιμέτωπος με διαφόρων τύπων απώλειες άρα και πένθη (Μπεράτη, 2009).

Το παρόν άρθρο φιλοδοξεί μέσα από τη μελέτη σχετικής βιβλιογραφίας να αναδείξει τον ρόλο της συμβουλευτικής κοινωνικής εργασίας σε περιπτώσεις πένθους. Τοιουτοτρόπως, γίνονται αναφορές στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και στις εκδηλώσεις του «φυσιολογικού» πένθους, στους παράγοντες που επηρεάζουν τη διεργασία του θρήνου, καθώς και σε συγκεκριμένα μοντέλα παρέμβασης. Συγκεκριμένα, αναδεικνύεται ο ρόλος του κοινωνικού λειτουργού μέσα από το μοντέλο παρέμβασης σε καταστάσεις κρίσης και αυτό της ανακατασκευής του νοήματος. Όλα τα προαναφερθέντα σε εμπειρικό πλέον επίπεδο βρίσκουν εφαρμογή στην περιγραφή μιας περίπτωσης, της Έλλης, η οποία ύστερα από την ξαφνική απώλεια του πατέρα αναζητά σχετική βοήθεια.

Το φυσιολογικό πένθος στους ενήλικους, σύμφωνα με τον Worden (2009), εμπεριέχει ευρείας κλίμακας αντιδράσεις: Στην κατηγορία των συναισθημάτων συγκαταλέγονται η θλίψη, ο θυμός, η ενοχή, ο φόβος, το άγχος, η μοναξιά, η αδυναμία, το σοκ, η κόπωση, η λαχτάρα επανασύνδεσης με τον θανόντα, το μούδιασμα και σε ορισμένες περιπτώσεις η ανακούφιση (ειδικά όταν έχει προηγηθεί κάποια σοβαρή αρρώστια και ο πενθών φρόντιζε για μεγάλο χρονικό διάστημα το άτομο που πέθανε). Στην περίπτωση των σωματικών εκδηλώσεων είναι σύνηθες να συναντήσει κανείς σφίξιμο στο στήθος ή τον λαιμό, ξηροστομία, στομαχικές διαταραχές, υπερευαισθησία στον θόρυβο, λαχάνιασμα, αδυναμία στους μύς, εξάντληση και μείωση ενεργητικότητας (Worden, 2009). Στην κατηγορία των νοητικών διεργασιών και των σκέψεων περιλαμβάνεται η δυσπιστία απέναντι στην πραγματικότητα του θανάτου, η αίσθηση της παρουσίας του νεκρού, η σύγχυση, η διαρκής προσήλωση στις ίδιες σκέψεις σχετικά με το άτομο που απεβίωσε. Τέλος, στις συμπεριφορικές εκδηλώσεις συγκαταλέγονται οι δυσκολίες στην όρεξη και τον ύπνο, η αφηρημάδα, η κοινωνική απόσυρση, η διάχυτη ανησυχία, η νευρικότητα, το κλάμα, η υπερδραστηριότητα, η αποφυγή ή η αναζήτηση καταστάσεων που θυμίζουν τον θανόντα ακόμη και όνειρα σχετικά με αυτόν (Worden, 2009).

Όσον αφορά την ένταση και τη διάρκεια της διεργασίας θρήνου, έχει παρατηρηθεί ότι αυτές

καθορίζονται από προσωπικούς παράγοντες, αφού κάθε άνθρωπος επεξεργάζεται και διαχειρίζεται το πένθος του, ανάλογα με τις πεποιθήσεις, τις αξίες, τις εμπειρίες και την προσωπικότητά του. Σύμφωνα με τον Wrenn (1998), ο πρώτος παράγοντας που επηρεάζει τη διεργασία του θρήνου αφορά τη φύση της σχέσης, που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στον πενθούντα και το άτομο που πέθανε. Η σχέση αυτή παίζει καθοριστικό ρόλο στην πορεία του θρήνου, αναλόγως πάντα με το πόσο έντονη και στενή ήταν, ή στην αντίθετη περίπτωση, με το πόσο ασταθής, αμφιθυμική και εξαρτητική ήταν. Άλλος παράγοντας, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, που επηρεάζει τη διεργασία του θρήνου είναι οι συνθήκες θανάτου ενός ατόμου. Ένας αναμενόμενος θάνατος δίνει την ευκαιρία στην οικογένεια να αποχαιρετήσει και να εκφράσει την αγάπη της στο άτομο που πεθαίνει απαλύνοντας με τον τρόπο αυτό την οδύνη της απώλειας. Αντίθετα, ένα ξαφνικός θάνατος είναι πολύ δύσκολο να γίνει κατανοητός και αποδεκτός. Σημαντικό ρόλο στη διεργασία του θρήνου διαδραματίζουν επίσης παράγοντες όπως ο τρόπος που έχει διαχειριστεί ο πενθών τις προηγούμενες απώλειες στη ζωή του, το πολιτιστικό και θρησκευτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο θρηνεί και η διαθεσιμότητα του υποστηρικτικού περιβάλλοντος (Wrenn, 1998). Η Bacque (2007) υποστηρίζει ότι όσο πιο πλούσιο και διαθέσιμο είναι το υποστηρικτικό περιβάλλον για το άτομο που πενθεί τόσο πιο ομαλή θα είναι η διαδικασία του πένθους. Επισημαίνει δε ότι αν σε αυτό το περιβάλλον (πένθους) υπάρχουν παιδιά, η παρουσία τους επιδρά θετικά στους ενηλίκους που θρηνούν.

Μοντέλα παρέμβασης σε καταστάσεις πένθους και θρήνου

Οι κοινωνικοί λειτουργοί έρχονται τακτικά σε επαφή με εξυπηρετούμενους που αντιμετωπίζουν την απώλεια και τον θρήνο ως αποτέλεσμα του θανάτου ενός συντρόφου ή στενού συγγενή, μιας καταληκτικής πάθησης ή της απώλειας ενός παιδιού (Weinstein, 2008), ενώ αναγνωρίζουν τη μοναδικότητα του πολιτισμικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο ζει το άτομο που πενθεί (Costello & Hargreaves, 1998). Η πολιτισμική διάσταση είναι ιδιαίτερος σημαντική, καθώς οι πολιτισμικές πεποιθήσεις και στάσεις επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα και οι οικογένειές τους ανταποκρίνονται στον θρήνο. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς, προκειμένου να μπορέσουν οι επαγγελματίες να εργαστούν αποτελεσματικά στη διαχείριση του πένθους, είναι αναγκαία η εισαγωγή της εκπαίδευσης σε θέματα συμβουλευτικής⁴ πένθους. Παράλληλα, έχουν

4. Η Συμβουλευτική αναφέρεται «σε μια διαδικασία διαπροσωπικής επικοινωνίας μεταξύ τουλάχιστον δύο προσώπων, του σύμβουλου και του συμβουλευόμενου, με αντικείμενο την επίλυση προσωπικών, κοινωνικών ή και πρακτικών ζητημάτων ή δυσκολιών που αντιμετωπίζει ο δεύτερος ή την παροχή βοήθειας για την επίτευξη ενός επιθυμητού στόχου» (Κανδυλάκη, 2008, σελ. 19). Η ίδια συγγραφέας επεξηγεί ότι η Κοινωνική Εργασία μέσω της συμβουλευτικής παρέμβασης συντελεί «στην απόκτηση καλύτερης γνώσης του εαυτού, της κοινωνικής πραγματικότητας, των δυνατοτήτων και των ευκαιριών που παρέχονται» (σελ. 95), δίνει ιδιαίτερη σημασία και προσοχή στην αναζήτηση πόρων, στην κοινωνική δικαιοσύνη, στη συνηγορία, στην κριτική συνειδητοποίηση και την ενδυνάμωση.

ανάγκη από αποτελεσματική εποπτεία, όπου θα έχουν την ευκαιρία να διακρίνουν τα δικά τους συναισθήματα από τα έντονα συναισθήματα των πενθούντων (Costello & Hargreaves, 1998), και συγκεκριμένα να αντιληφθούν τα σημάδια της δικής τους οργής, της ευαλωτότητας και της ανησυχίας, καθώς επίσης και να αναγνωρίσουν τις εσωτερικές τους δυνάμεις που τους επιτρέπουν να βρουν την ενσυναίσθηση και την ενέργεια για να υποστηρίξουν τα άτομα που έρχονται αντιμέτωπα με τον θάνατο (Davidson & Foster, 1995).

Όσον αφορά τη διαχείριση του πένθους, στο πλαίσιο της υποστηρικτικής κοινωνικής εργασίας αναδεικνύονται μια σειρά από θεωρητικά μοντέλα ως απάντηση στο αίτημα του υποκειμένου να αντιμετωπίσει πολλές φορές τις «αβάσταχτες», όπως χαρακτηρίζονται από τον ίδιο, δυσκολίες. Υπάρχουν δύο θεωρητικά μοντέλα τα οποία, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, απαντούν θεμελιακά σε προβλήματα τα οποία μπορεί να βιώσει ένα άτομο με εμπειρία απώλειας. Αυτά είναι τα μοντέλα (α) *παρέμβασης σε καταστάσεις κρίσης* και (β) *ανακατασκευής του νοήματος*. Πιο συγκεκριμένα:

α. Μοντέλο παρέμβασης σε καταστάσεις κρίσης

Βάσει του μοντέλου αυτού, ο κοινωνικός λειτουργός που εργάζεται με τους πενθούντες έχει τη δυνατότητα να αναπτύξει ένα σχέδιο υποστήριξης. Σύμφωνα με την Λαγωνίκα-Δημοπούλου (2011) ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου αποτελεί ένα γεγονός κινδύνου, το οποίο ενδέχεται να προκαλέσει κρίση σε ατομικό και διαπροσωπικό επίπεδο. Δηλαδή, η απώλεια μπορεί να λειτουργήσει ως στρεσογόνος παράγοντας για το άτομο, το οποίο δυσκολεύεται να αντεπεξέλθει στις αλλαγές που αυτή φέρνει, να διατρέξει κίνδυνο μείωσης της λειτουργικότητάς του και να περιέλθει σε κατάσταση κρίσης με εκδηλώσεις θρήνου.

Η Καλλιδικάκη (2011) αναφέρει ότι «*κρίση συμβαίνει όταν μια απρόσμενη, ιδιαζόντως αγχογόνος κατάσταση ή ένα έκτακτο, εξαιρετικά επώδυνο συμβάν (εκλυτικό αίτιο) φέρνει ένα άτομο, μια οικογένεια ή μια συνθήκη συνύπαρξης σε κατάσταση ανισορροπίας, την οποία το άτομο, μη μπορώντας να αξιοποιήσει τις ικανότητες και τους μηχανισμούς αντιμετώπισης που διαθέτει, αδυνατεί να αντιμετωπίσει*» (σελ. 196). Σύμφωνα με τους Παπαδάτου και Αναγνωστόπουλο (2012), η κρίση μπορεί να είναι απόρροια της χρόνιας έκθεσης του ατόμου σε στρεσογόνες συνθήκες που δε δύναται να επιλύσει με αποτελεσματικό τρόπο. Αν και η ειδική συνθήκη της κρίσης συνιστά μια ανατροπή στη ζωή του ατόμου (Παππά, 2016) και έχει ως αποτέλεσμα το να χάνει την ικανότητα για έλεγχο στη ζωή, η κρίση δεν αποτελεί παθολογική εμπειρία, αλλά μια επίπονη προσπάθεια του ατόμου για προσαρμογή (Βεργέτη, 2009). Επιπλέον, το άτομο που βρίσκεται σε κρίση ενεργοποιεί δυνάμεις που δεν έχει αντιληφθεί ότι υπάρχουν και δεν είχε αξιοποιήσει πρωτίτερα (Λαγωνίκα-Δημοπούλου, 2011).

Εντούτοις, η κρίση, σύμφωνα με την Βεργέτη (2009), μπορεί να φέρει στην επιφάνεια ανεπίλυτες συγκρούσεις από γεγονότα του παρελθόντος του ατόμου, ικανές να πυροδοτήσουν υπερβολική αντίδραση στην παρούσα κατάσταση. Επιπρόσθετα, όλοι οι άνθρωποι που βιώνουν τα ίδια γεγονότα κινδύνου δε θα βρεθούν σε κατάσταση κρίσης (Λαγωνίκα-Δημοπούλου, 2011), διότι έχουν διαφορετικά επίπεδα ανοχής στο άγχος, καθώς και διαφορετικούς τρόπους αντίδρασης (Webb, 2015). Σημαντικό ρόλο σε αυτό παίζει και η ξεχωριστή σημασία και ερμηνεία που αποδίδουν τα άτομα σε ανάλογα γεγονότα. Αυτή η έμφαση στην αντίληψη του γεγονότος και όχι σε αυτό καθεαυτό το γεγονός, υπογραμμίζει την υποκειμενική έννοια της κατάστασης για κάθε άτομο (Webb, 2015). Ωστόσο, τα στρεσογόνα γεγονότα για κάποιους βιώνονται ως ψυχοτραυματικά. Τα τραυματικά συμβάντα αναφέρονται σε συντριπτικές, απρόβλεπτες και συναισθηματικές συγκλονιστικές εμπειρίες, όπως μια καταστροφή μεγάλης κλίμακας, ή μπορεί επίσης να είναι μια σειρά τραυματικών γεγονότων που μπορεί να επαναληφθούν πολλές φορές σε μήνες και χρόνια, όπως η ενδοοικογενειακή βία ή ο πόλεμος (Roberts, 2002). Οι τραυματικές εμπειρίες εμπεριέχουν μια αίσθηση μεγάλου τρόμου και σοβαρής αδυναμίας και, σύμφωνα με την Παπαδάτου (2005), εγείρουν μια αίσθηση ανημπόριας και παντελούς έλλειψης ελέγχου, ενώ χαρακτηριστικό τους γνώρισμα αποτελεί η υπερσυσσώρευση πληροφοριών. Για αυτό το άτομο αδυνατεί να διαχειριστεί την πληθώρα των γεγονότων που συμβαίνουν μέσα σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα (Parry, 1996).

Ο κοινωνικός λειτουργός, μέσα από το μοντέλο παρέμβασης στην κρίση, δεν ενθαρρύνει τον εξυπηρετούμενο να αρνηθεί το συμβάν που προκάλεσε την κρίση, αλλά τον ενισχύει με σκοπό να διαχειριστεί με αποτελεσματικό τρόπο την πραγματικότητα· για παράδειγμα, σε περίπτωση θανάτου ενός σημαντικού προσώπου για το άτομο, ο επαγγελματίας αποτελεί παράγοντα σταθερότητας και του υπενθυμίζει ότι η αίσθηση σύγχυσης και η έλλειψη ισορροπίας που νιώθει εξαιτίας της απώλειας σταδιακά θα μεταβληθεί (Καραγκούνης, 2018). Η Κανδυλάκη (2008) αναφέρει ότι η συναισθηματική εκφόρτιση, η ανασυγκρότηση και η αναδόμηση του ατόμου, της οικογένειας, της ομάδας ή της κοινότητας μέσα από ένα νέο πρίσμα και μια νέα αντίληψη της κατάστασης αποτελούν τους στόχους της παρέμβασης στην κρίση και εξηγεί ότι η οριοθέτηση της συνεργασίας, ο καθορισμός της χρονικής διάρκειας της παρέμβασης, η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης, η ενστάλαξη της ελπίδας, η προώθηση ευκαιριών και η συσχέτιση των προηγούμενων κρίσεων του ατόμου με την υφιστάμενη, έχουν σκοπό να επιδράσουν υποστηρικτικά και να αναπτύξουν δεξιότητες που χρειάζεται αυτή τη στιγμή το άτομο. Επιπλέον, ο επαγγελματίας διερευνά το πλαίσιο μέσα στο οποίο το άτομο κινείται, για να ανακαλύψει τις πηγές που μπορεί να χρησιμοποιήσει και να βοηθήσει ακόμη και στην επίλυση πρακτικών ζητημάτων (Κασωτάκη, 2014).

Η Golan (1978) και ο Roberts (2000) έχουν αναπτύξει μοντέλα άσκησης κοινωνικής εργασίας σε καταστάσεις κρίσης. Το πρώτο έχει γενική αναγνώριση, χαρακτηρίζεται ως υποδειγματικό και επιτρέπει πολυεπίπεδη παρέμβαση (Βεργέτη, 2009), ενώ το δεύτερο θεωρείται ευέλικτο και εύχρηστο (Λαγωνίκα-Δημοπούλου, 2011). Το μοντέλο της Golan αναπτύσσεται σε τρεις φάσεις: Η *αρχική φάση* επικεντρώνεται στην εκτίμηση της παρούσας κατάστασης (Κανδυλάκη, 2008). Ο κοινωνικός λειτουργός παρακινεί το άτομο να αφηγηθεί την εμπειρία της κρίσης, το ενθαρρύνει να εκφράσει τα συναισθήματά του, το βοηθά να ιεραρχήσει τα προβλήματα και να ορίσει το πιο πιεστικό και, τέλος, διαμορφώνουν από κοινού μια αρχική συμφωνία για τη διεύθυνση της κρίσης (Βεργέτη, 2009). Στη *μεσαία φάση* επιλύονται τα προβλήματα της κρίσης μέσα από την επίτευξη των στόχων του ατόμου (Βεργέτη, 2009) και την εκμάθηση νέων τρόπων αντιμετώπισης (Κανδυλάκη, 2008). Οι στόχοι που πετυχαίνει το άτομο βοηθούν να κινητοποιηθεί (Βεργέτη, 2009). Στην *τελική φάση* υπάρχει η αξιολόγηση των στόχων που εκπληρώθηκαν (Λαγωνίκα-Δημοπούλου, 2011) και η διασύνδεση με διάφορες δομές υποστήριξης, δίκτυα και πόρους στην κοινότητα (Κανδυλάκη, 2008).

Τα στάδια παρέμβασης σύμφωνα με τον Roberts, όπως αυτά αναφέρονται στις Βεργέτη (2009) και Λαγωνίκα-Δημοπούλου (2011), είναι: α) η άμεση εκτίμηση της κρίσης και της επικινδυνότητας στην οποία βρίσκεται το άτομο, β) η δημιουργία θετικής επικοινωνίας και επαγγελματικής σχέσης, γ) ο προσδιορισμός των βασικών προβλημάτων, δ) η ενθάρρυνση εξωτερίκευσης συναισθημάτων, ε) η διερεύνηση αντιμετώπισης προηγούμενων κρίσεων και εκτίμηση εναλλακτικών λύσεων, στ) η επαναφορά της γνωστικής λειτουργικότητας με την εφαρμογή ενός σχεδίου δράσης και ζ) η αραιή παρακολούθηση.

Τα παραπάνω μοντέλα παρέμβασης στην κρίση προσφέρουν χρήσιμο υλικό για τον κοινωνικό λειτουργό που εργάζεται με άτομα ή οικογένειες που πενθούν, διότι ο θάνατος ενός σημαντικού προσώπου μπορεί να οδηγήσει τα υποκείμενα σε κατάσταση κρίσης, δηλαδή σε ασταθή και δυσχερή συνθήκη που μεταβάλλει την καθημερινότητα, πυροδοτεί άγχος και γεννά αβεβαιότητα για το μέλλον.

β. Μοντέλο ανακατασκευής του νοήματος

Εκτός από το μοντέλο της παρέμβασης σε καταστάσεις κρίσης, ο κοινωνικός λειτουργός μπορεί να χρησιμοποιήσει το μοντέλο της ανακατασκευής του νοήματος. Ο Neimeyer (2006), βάσει του μοντέλου αυτού, υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι κατασκευάζουν διαρκώς νοήματα που τους βοηθούν να ερμηνεύουν και να εξηγούν τις εμπειρίες τους. Ο ίδιος (1998) μάλιστα αναφέρει ότι η εμπειρία της απώλειας είναι δυνατό να επιβεβαιώσει ή να ακυρώσει τις κατασκευές (δηλαδή την κοσμοθεωρία/ τις

ερμηνείες/ τα οργανωμένα σχήματα των πεποιθήσεων) βάσει των οποίων ζει ένας άνθρωπος ή να αποτελέσει μια πρωτόγνωρη εμπειρία για την οποία δεν έχει κατασκευές. Ως εκ τούτου, για να γίνει αντιληπτή η μοναδικότητα του θρήνου, θα πρέπει να γίνουν κατανοητά τα εξής: ποιά είναι η προσωπική αντίληψη του κάθε ανθρώπου για τη ζωή και τον κόσμο, κατά πόσο η απώλεια προκαλεί επανεξέταση και τροποποίηση των βασικών πεποιθήσεών του, καθώς και τι σημαίνει η δεδομένη απώλεια για το συγκεκριμένο άτομο (Μπελλάλη, 2003).

Ο θρήνος, λοιπόν, αποτελεί μια προσωπική, ιδιοσυγκρασιακή, εσωτερική διεργασία που συνδέεται άρρηκτα με την αντίληψη του εαυτού. Όταν η απώλεια διαταράσσει την αίσθηση του εαυτού και του κόσμου, το άτομο προσπαθεί να ερμηνεύσει το γεγονός σύμφωνα με την προσωπική του θεωρία. Όταν αυτή η προσπάθεια δεν επιτυγχάνει, η αίσθηση του εαυτού πλήττεται, ενώ χάνει την ασφάλεια που του δίνει η οικεία πραγματικότητα με αποτέλεσμα να αναγκάζεται να εδραιώσει μια καινούργια (Neimeyer, 2006).

Επίσης, ο θρήνος εκτός από μια ενδόμυχη διεργασία είναι και μια κοινωνική εμπειρία (Neimeyer, 1998), η οποία διενεργείται στο επίπεδο τριών συστημάτων που αλληλοεξαρτώνται και που το ένα εμπεριέχεται στο άλλο: α) του εαυτού, β) της οικογένειας, δηλαδή ο θρήνος επηρεάζεται από τους ρόλους, τους κανόνες, την ιεραρχία και τη δομή της οικογένειας, και γ) της ευρύτερης κοινότητας, δηλαδή οι προσωπικές και οικογενειακές εκδηλώσεις στην απώλεια γίνονται αντιληπτές καλύτερα όταν τίθενται στο πλαίσιο των ευρύτερων κοινοτικών και πολιτισμικών ερμηνειών του θανάτου και της απώλειας, των προσδοκιών που προβάλλονται στους ανθρώπους που πενθούν και των καθιερωμένων κανόνων που ρυθμίζουν τον θρήνο (Neimeyer, 2006).

Συμπερασματικά, σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, ο πενθών μέσα από τον θρήνο αναθεωρεί τις αξίες του, τις πεποιθήσεις του, αλλά και τις σχέσεις του με τους άλλους, ενώ κατανοεί την κληρονομιά που του αφήνει η απώλεια για το υπόλοιπο της ζωής του (Neimeyer, 2006). Με άλλα λόγια, προσπαθεί να αποδώσει νόημα στην απώλεια, διότι με αυτό τον τρόπο θα μπορέσει να την εντάξει στην ιστορία της ζωής του χωρίς να τη θεωρεί τραυματικό γεγονός, ακατανόητο και αποκομμένο από την προσωπική αντίληψη του εαυτού του (Μπελλάλη, 2003) και έτσι, προοδευτικά *«οδηγείται στην εις βάθος αναγνώριση της προσωπικής ταυτότητάς του και της προσωπικής του φιλοσοφίας, τόσο για τον εαυτό του όσο και για τη ζωή γενικότερα»* (Μπελλάλη και Μηνασίδου, 2014, σελ.781).

Η κοινωνική εργασία συσχετίζεται και επηρεάζεται άμεσα από το μοντέλο της ανακατασκευής του νοήματος. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Goldsworthy (2005), η έννοια της «δημιουργίας νοήματος» και η έννοια της «ανακατασκευής» είναι σημαντικές στην κοινωνική εργασία, διότι δίνουν

τη δυνατότητα στον επαγγελματία να ακούσει τις ιστορίες των ωφελούμενων υιοθετώντας μια στάση περιέργειας, προκειμένου να ανακαλύψει τα νοήματα που αποδίδουν οι άνθρωποι στις ζωές τους και στις απώλειες που αντιμετωπίζουν. Ο κοινωνικός λειτουργός αξιοποιώντας τις δεξιότητες της ενεργητικής ακρόασης, της κατανόησης, της ενθάρρυνσης, της διερεύνησης σκέψεων και συναισθημάτων, της εμβάθυνσης, της αναπλαισίωσης αντιλήψεων και αξιών, βοηθά τον εξυπηρετούμενο να νοηματοδοτήσει το γεγονός της απώλειας. Το μοντέλο αυτό αφαιρεί τη γλώσσα της παθολογίας και της ασθένειας που συνδέεται με τον θρήνο και μορφοποιεί την απώλεια ως μέρος της εμπειρίας της αλλαγής που αγγίζει κάθε άνθρωπο κατά τη διάρκεια της ζωής του (Goldsworthy, 2005). Τέλος, η εν λόγω προσέγγιση αποδέχεται ότι η εμπειρία της απώλειας κάθε προσώπου είναι μοναδική και ποικιλόμορφη (Robbins, Chatterjee & Canda, 1999) και επιτρέπει στο άτομο να επιλέξει πότε, πού και πώς θα θρηνήσει, ενώ είναι συνεπής και συμβατή με τις αξίες και την ηθική της επιστήμης της Κοινωνικής Εργασίας (Goldsworthy, 2005).

Η περίπτωση της Έλλης⁵

Η Έλλη⁶, ετών 26, προσήλθε στον Σύλλογο για την Ψυχική Υγεία-ΣΟΨΥ Πάτρας⁷ είκοσι ημέρες περίπου μετά τον απροσδόκητο θάνατο του πατέρα της, με βασικό αίτημα να μπορέσει να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες που προκλήθηκαν από αυτόν. Σε πρώτη φάση πραγματοποιήθηκε διαγνωστική εκτίμηση από τον ψυχίατρο του Συλλόγου για να διαπιστωθεί αν ο θρήνος της Έλλης ήταν περιπεπλεγμένος⁸, διότι σύμφωνα με τον Fleming (1998), οι ξαφνικοί θάνατοι αυξάνουν τον κίνδυνο ανάπτυξης περιπλοκών στα άτομα που θρηνούν την απώλεια αγαπημένου τους προσώπου. Τα δεδομένα της εκτίμησης έδειξαν ότι η διεργασία του θρήνου της εξυπηρετούμενης δεν εμφάνιζε περιπλεγμένα στοιχεία. Για αυτό αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί μια βραχεία υποστηρικτικής μορφής παρέμβαση σε συνεργασία με τον κοινωνικό λειτουργό. Πραγματοποιήθηκαν σε μια περίοδο τριών

-
5. Προέρχεται από την κλινική εμπειρία του κοινωνικού λειτουργού Λάμπρου Αραπάκου, ο οποίος έχει εκπαιδευτεί στη συμβουλευτική παιδιών, εφήβων και οικογενειών στη σοβαρή αρρώστια και το πένθος από την Εταιρία για τη Φροντίδα Παιδιών και Οικογενειών στην Αρρώστια και τον Θάνατο «Μέριμνα».
 6. Η αλλαγή ονομάτων και η τροποποίηση βασικών στοιχείων της περίπτωσης βοηθά στην προστασία του απορρήτου. Η καταγραφή των στοιχείων με τη μορφή σημειώσεων πραγματοποιούταν από τον κοινωνικό λειτουργό μετά το τέλος της κάθε συνέντευξης.
 7. Αποτελεί τον βασικό φορέα αυτο-οργάνωσης και αυτο-εκπροσώπησης των ατόμων με προβλήματα ψυχικής υγείας, των οικογενειών τους και των φίλων τους. Μια από τις κύριες υπηρεσίες του είναι η δωρεάν συμβουλευτική σε ατομικό επίπεδο σε παιδιά, εφήβους και ενήλικους καθώς και στις οικογένειές τους. Περισσότερες πληροφορίες: <http://sopsipatron.gr/>.
 8. Η διεργασία του θρήνου ενός ανθρώπου είναι πιθανό να μην εξελιχθεί με φυσιολογικό τρόπο, δηλαδή να υπάρχει διαφοροποίηση από τις φυσιολογικές εκδηλώσεις του θρήνου, με αποτέλεσμα να εκδηλώνεται ο περιπεπλεγμένος θρήνος (Παπάζογλου, 2003). Στην περίπτωση αυτή παρατηρούμε ότι οι πενθούντες παρουσιάζουν μεγάλη μείωση της λειτουργικότητάς τους στον κοινωνικό, επαγγελματικό ή προσωπικό τομέα.

μηνών δώδεκα συναντήσεις βασισμένες στα προαναφερόμενα μοντέλα παρέμβασης, ήτοι αυτό της ανακατασκευής του νοήματος κι αυτό της παρέμβασης στην κρίση στο πλαίσιο των προτάσεων των Golan και Roberts.

1^η συνάντηση: Ιστορικό και παρούσα κατάσταση

Στην πρώτη συνάντηση με την Έλλη ο κοινωνικός λειτουργός, δημιουργώντας κλίμα εμπιστοσύνης και ασφάλειας, ενσυναίσθησης και άνευ όρων αποδοχής, βοήθησε την Έλλη να φέρει στην επιφάνεια συναισθήματα και σκέψεις από την απώλεια του πατέρα. Ο λόγος της, στην «οξύτητα» του, φάνηκε να επιβεβαιώνει από τη μια την έντονη αγάπη για τον πατέρα και από την άλλη την απογοήτευση για τη μητέρα.

Η Έλλη σε αυτή τη συνάντηση ήρθε αντιμέτωπη με το πρόσωπο της θλίψης, μέσα από λέξεις γεμάτες από το χρονικό του θανάτου. Συγχρόνως, αναδύθηκε και η δυσαρέσκεια για τη μητέρα, η οποία προσπαθούσε να επιβάλει τρόπους και αντιλήψεις για τον θάνατο. Μέσα στο λόγο του πένθους και της συναισθηματικής έντασης, η Έλλη μίλησε και για κάποια πράγματα που αφορούσαν την ιστορία και την καθημερινότητά της. Ήταν μοναχοπαίδι, είχε σπουδάσει Φιλολογία στον τόπο διαμονής της και εργαζόταν περιστασιακά σε μια επιχείρηση.

Ήταν η πρώτη φορά που ζητούσε βοήθεια από επαγγελματία ψυχικής υγείας. Επιπλέον, τόνισε το γεγονός ότι επέλεγε συνειδητά να μην αναφέρεται στον θάνατο του πατέρα της γιατί θεωρούσε ότι αυτό δημιουργεί θλίψη και άγχος στο στενό οικογενειακό της περιβάλλον και ιδιαίτερα στη μητέρα της. Αυτή η αντίδραση της Έλλης επιβεβαιώνει την άποψη της Μάτσα (2008) ότι το πένθος έχει χάσει τον κοινωνικό του ρόλο και έχει μετατραπεί σε ατομική ψυχική διεργασία με σκοπό την απώθησή του.

Επιπροσθέτως, εξέφραζε ενοχές διότι τον τελευταίο καιρό είχε γνωρίσει έναν νεαρό άνδρα, ο οποίος ήταν συνάδελφός της και ανέφερε πως υπήρχε αμοιβαίο συναισθηματικό ενδιαφέρον. Επίμονα ρωτούσε τον κοινωνικό λειτουργό αν είναι σωστό να βρίσκεται στην αρχή μια νέας γνωριμίας δεδομένου ότι είχε περάσει μικρό χρονικό διάστημα από την απώλεια του πατέρα της και φοβόταν τα αρνητικά σχόλια τόσο της μητέρας της, όσο και του κοινωνικού περίγυρου. Συγκεκριμένα έλεγε τα εξής: *«Μήπως δεν τιμώ τη μνήμη του βγαίνοντας με τον συνάδελφό μου; Τι θα πει η μάνα μου και ο κόσμος όταν το μάθει;»* Ακόμη είχε την απορία γιατί δεν επιθυμούσε να πηγαίνει στο νεκροταφείο και διερωτόταν τι πρέπει να κάνει για να *«ξεπεράσει τον θάνατό του»*. Ο κοινωνικός λειτουργός την άκουσε προσεχτικά χωρίς να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματά της. Την καθησύχασε λέγοντας ότι θα

έχουν τη δυνατότητα να μιλήσουν για όλα αυτά που σκέφτεται και αισθάνεται στο χρονικό διάστημα της συνεργασίας τους. Συμφωνήθηκε να πραγματοποιούνται συναντήσεις μια φορά την εβδομάδα.

2η συνάντηση: Ιεράρχηση προβλημάτων και συναισθηματική εκφόρτιση

Στη δεύτερη συνάντηση η Έλλη ενθαρρύνθηκε να προσδιορίσει και να ιεραρχήσει τα προβλήματα που αντιμετωπίζει. Το πιο σημαντικό για εκείνη ήταν ο ξαφνικός θάνατος του πατέρα της σε συνδυασμό με την αποφυγή και παρεμπόδιση της εξωτερίκευσης των συναισθημάτων της για την απώλεια. Ακολουθούσαν οι οικονομικές οικογενειακές δυσκολίες, η μη λειτουργική επικοινωνία με τη μητέρα της, οι αμφιβολίες που ένιωθε για τη νέα γνωριμία που είχε κάνει και η δυσφορία που αισθανόταν για τις επαγγελματικές επιλογές της. Βάσει της ιεράρχησης των προβλημάτων, στη συνεδρία αυτή, έγινε προσπάθεια να αναγνωριστούν και να ονομαστούν τα συναισθήματα που ένιωθε σε σχέση με την απώλεια του πατέρα της.

Η Έλλη ανέφερε ότι ένιωθε θλίψη και θυμό που δε θα συναντούσε και δε θα επικοινωνούσε ποτέ ξανά με τον πατέρα της, τρόμο για τις αλλαγές που επέφερε η απώλεια στη ζωή της, μοναξιά, αδικία και τύψεις για τις φορές που δεν ήταν συνεπής σε όσα είχε συμφωνήσει με τον θανόντα. Αν και κατά τη διάρκεια της περιγραφής των συναισθημάτων της έκλαιγε, έδειχνε ότι ήταν πρόθυμη να μιλήσει για τα όσα αισθανόταν. Τόνιζε ιδιαίτερα ότι ήταν η πρώτη φορά που εξέφρασε ανοιχτά τα «ισχυρά» συναισθήματα που προκαλούσε η απώλεια του πατέρα της. Αυτό το «άνοιγμα» στον πόνο της απώλειας την έφερε πιο κοντά στη διαδικασία του θρήνου που μέχρι πρότινος ανέστειλε. Επίσης, περιέγραψε τις συνθήκες θανάτου του πατέρα της και διηγήθηκε τις δικές της πρώτες αντιδράσεις μόλις ενημερώθηκε για το τραγικό γεγονός.

Η απελευθέρωση των έντονων συναισθημάτων του εξυπηρετούμενου περιλαμβάνεται τόσο στο μοντέλο της Golan (Payne, 2000) όσο και σε αυτό του Roberts, σύμφωνα με το οποίο ο κοινωνικός λειτουργός ενισχύει το άτομο να αναγνωρίσει και να εκδηλώσει τα συναισθήματά του στο πλαίσιο της υποστηρικτικής σχέσης που έχουν αναπτύξει (Λαγωνίκα-Δημοπούλου, 2011). Επίσης, η έκφραση των επώδυνων συναισθημάτων αποτελεί από τη μία έναν από τους βασικούς στόχους της συμβουλευτικής πένθους (Δρίτσας, 2008) και από την άλλη, λειτουργεί ως βοηθητικός παράγοντας για τη διαχείριση του πένθους (Γουρνάς, 2011).

3^η και 4^η συνάντηση: Πηγές άντλησης δύναμης

Στις επόμενες δύο συναντήσεις, ο κοινωνικός λειτουργός, αξιοποιώντας το μοντέλο του Roberts, ζήτησε από την Έλλη να επαναφέρει στη μνήμη της τους τρόπους που έχει διαχειριστεί προηγούμενα γεγονότα

που εμπειρεύσαν συναισθήματα έντονου θυμού, απώλειας, απογοήτευσης ή αποτυχίας (Βεργέτη, 2009) με στόχο να θυμηθεί παρελθοντικές συμπεριφορές και στάσεις της που είχαν θετικό αντίκτυπο για εκείνη και να τις ακολουθήσει στην παρούσα κατάσταση. Εκείνη, αν και μοιράστηκε με λεπτομέρειες παλιότερες δυσάρεστες εμπειρίες της, δυσκολευόταν να αναγνωρίσει τις δεξιότητες αντιμετώπισης που είχε χρησιμοποιήσει για να αντεπεξέλθει σε αυτές. Ο «επίτονος» χωρισμός με την πολυετή προηγούμενη σχέση της, οι διαρκείς τσακωμοί με τη μητέρα της στην εφηβεία και το γεγονός ότι δεν εισήχθη σε κάποια σχολή την πρώτη φορά που συμμετείχε στις πανελλήνιες εξετάσεις αποτέλεσαν για εκείνη γεγονότα που «την ταλαιπώρησαν πολύ».

Ο επαγγελματίας, για να τη διευκολύνει να εντοπίσει τους δικούς της τρόπους διαχείρισης, χρησιμοποίησε την τεχνική «Πηγές αποθεμάτων: Από πού αντλώ δύναμη και κουράγιο» (Παπαδάτου και Καμπέρη, 2013, σελ. 92). Συγκεκριμένα, χρησιμοποίησε μια σειρά από ερωτήσεις, όπως: «Ποια θεωρείτε ότι είναι τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς σας που σας βοηθούν να αντιμετωπίσετε τις δύσκολες καταστάσεις; Ποιοι άλλοι και με ποιο συγκεκριμένο τρόπο ο καθένας τους, σας στηρίζει; Από ποιες άλλες πηγές παίρνετε δύναμη; (για παράδειγμα ενδιαφέροντα, δραστηριότητες, πίστη κ.ά.)». Η Έλλη ανέφερε ότι η δημιουργικότητα, η αισιοδοξία, η ειλικρίνεια είναι εκείνα τα στοιχεία του εαυτού της που επιστρατεύει τις δύσκολες στιγμές. Η «κολλητή» φίλη, τα δύο μεγαλύτερα ξαδέλφια, η παρέα από τα φοιτητικά της χρόνια και ο νέος συνάδελφός της είναι τα πρόσωπα που είναι δίπλα της. Ενώ, ο κινηματογράφος, η μουσική, η μαγειρική και η πίστη στη δύναμη της θέλησης είναι τα χόμπι και οι αξίες απ' όπου αντλεί κουράγιο, ειδικά την περίοδο αυτή. Επίσης, ανέφερε ότι αν και η μητέρα της είναι πρόθυμη να τη βοηθήσει, δεν το κάνει με το σωστό τρόπο. Παράλληλα εκμυστηρεύτηκε το γεγονός ότι η πίστη της στο Θεό έχει κλονιστεί μετά το θάνατο του πατέρα της. «Ποιος Θεός; Αν υπάρχει γιατί μου πήρε τον πατέρα μου;» σχολίασε χαρακτηριστικά.

Από τις αφηγήσεις της, φάνηκε ότι αυτές οι δύο συναντήσεις τη βοήθησαν να φέρει στην επιφάνεια και να επεξεργαστεί παρελθοντικά στρεσογόνα γεγονότα της ζωής της, να αντιληφθεί τα δυνατά της σημεία, να συνειδητοποιήσει ότι το υποστηρικτικό κοινωνικό της δίκτυο είναι πλούσιο, να μιλήσει για τις αξίες και τα ενδιαφέροντα της ζωής της και να κατανοήσει ότι υπάρχουν πεποιθήσεις που μπορεί να αμφισβητηθούν μέσα από την εμπειρία της απώλειας και τη διεργασία του θρήνου.

5^η συνάντηση: Η σχέση με τον πατέρα

Στο τέλος της τέταρτης συνάντησης, η Έλλη ζήτησε από τον κοινωνικό λειτουργό στην προσεχή συνάντησή τους να μιλήσει για την «υπέροχη σχέση» που είχε με τον πατέρα της. Η πέμπτη, λοιπόν, συνεδρία εστίασε σε αυτή την επιθυμία της, όπου αφηγήθηκε με αγάπη τις αναμνήσεις από τη σχέση

με τον πατέρα της, ενώ έκανε λόγο για τα στοιχεία που συνθέταν το «μεγαλείο της ψυχής» του. Παίρνοντας αφορμή από τις αναμνήσεις και τον θαυμασμό για τον πατέρα, ο επαγγελματίας παρατήρησε ότι ίσως η Έλλη, με την απώλεια του πατέρα, ένιωθε ότι είχε χάσει κι ένα κομμάτι του εαυτού της, κάτι που συμβαίνει σε πολλούς σε ανάλογες καταστάσεις. [Ο Γουρνάς (2011) αναφέρει ότι οι άνθρωποι, σε όλη τη διάρκεια του βίου τους, εσωτερικεύουν πρόσωπα, σχέσεις, γεγονότα που αποτελούν μέρος της ατομικής και κοινωνικής ταυτότητάς τους και για αυτό, όταν πεθαίνει ένα άτομο που είχε κεντρικό ρόλο στη ζωή τους, νιώθουν ότι χάνουν και ένα κομμάτι του εαυτού τους.] Ο κοινωνικός λειτουργός της είπε: *«Η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου μπορεί να σημαίνει ότι παύουμε να έχουμε τη φυσική του παρουσία στη ζωή μας, όμως κρατάμε μέσα μας εικόνες και στιγμές και με αυτό τον τρόπο διατηρούμε τη σχέση μαζί του ενώ τον έχουμε χάσει (Neimeyer, 1998). Το να θυμάσαι γεγονότα που έχεις ζήσει με τον πατέρα σου, όπως έκανες σε αυτή τη συνάντησή μας, είναι πιθανό να σε βοηθήσει να διατηρήσεις έναν συμβολικό δεσμό μαζί του “δίνοντάς σου την αίσθηση της συνέχειας στην ιστορία της ζωής σου που διακόπηκε από την απώλεια”» (Neimeyer, 2006, σελ. 73).* Η Έλλη έμεινε σιωπηλή και σκεπτική και σε αυτό το σημείο έκλεισε και η συνάντηση.

6^η συνάντηση: Γνωστικές παραποιήσεις και επαγγελματικές αναζητήσεις

Η έκτη συνεδρία ξεκίνησε με τη συμβουλευόμενη να εκφράζει τη χαρά της διότι η γνωριμία με τον συνάδελφό της εξελισσόταν σε συντροφική σχέση. Επίσης, ανέφερε τον διαπληκτισμό που είχε την προηγούμενη μέρα με τον ιδιοκτήτη της καφετέριας όπου εργάζεται. Εξήγησε ότι έχει κουραστεί να δουλεύει εδώ και πέντε χρόνια ως σερβιτόρα και αποδέχτηκε ότι δεν έχει αναζητήσει εργασία ως φιλόλογος με σοβαρότητα και συνέπεια. Τα λόγια της ήταν τα εξής: *«Όσο και αν ο πατέρας μου έλεγε να ασχοληθώ με αυτό που σπούδασα, δεν τον άκουγα και πέθανε με το μαράζι αυτό... Δεν έψαχνα γιατί πάντα πίστευα ότι όλοι οι φιλόλογοι είναι μέσα στην ανεργία»*, ανέφερε κλαίγοντας γοερά. Στο σημείο αυτό φαίνεται ότι η Έλλη έκανε ένα γνωστικό λάθος, αυτό της «υπερβολικής γενίκευσης»: δεν αναζητούσε δουλειά στο επάγγελμα που σπούδασε επειδή θεωρούσε δεδομένη την ανεργία στον κλάδο αυτό. Σύμφωνα με το μοντέλο της παρέμβασης σε κρίση του Roberts, όπως αυτό παρουσιάζεται στη Βεργέτη (2009), ο κοινωνικός λειτουργός διευκολύνει το άτομο κάνοντας προσεκτικές ερωτήσεις ώστε να μπορέσει να εντοπίσει και να αντιληφθεί από μόνο του τις γνωστικές παραποιήσεις στις οποίες υποπίπτει. Μέσα από το διάλογο που αναπτύχθηκε ανάμεσα στον επαγγελματία και την Έλλη, η δεύτερη αναγνώρισε ότι επαναπαύτηκε με τα χρήματα που έβγαζε από την καφετέρια και παράλληλα παραδέχτηκε ότι υπάρχουν συμφοιτητές της που σήμερα εργάζονται ως φιλόλογοι κερδίζοντας έναν ικανοποιητικό μισθό. Μια άλλη γνωστική παραποίηση της συμβουλευόμενης σχετίζεται με την πεποίθησή της ότι, εάν μοιραστεί με τους δικούς της ανθρώπους τα συναισθήματά της για την

απώλεια, θα τους προκαλέσει βαθιά λύπη και θα τους «επιβαρύνει». Προοδευτικά, άλλαξε άποψη: «Καταλαβαίνω ότι δεν τους μίλαγα, όχι για να τους προστατεύσω από τη θλίψη μου, αλλά για να μην έρθω εγώ αντιμέτωπη με τα δύσκολα συναισθήματά μου».

Επιπρόσθετα, ο κοινωνικός λειτουργός δείχνοντας γνήσιο ενδιαφέρον, της πρότεινε, αν επιθυμεί, να λάβει δωρεάν επαγγελματική συμβουλευτική από το Δίκτυο Πληροφόρησης και Συμβουλευτικής Υποστήριξης Εργαζομένων και Αέργων του Ινστιτούτου Εργασίας ΓΣΕΕ (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ) με στόχο την εξατομικευμένη υποστήριξη για την επαγγελματική ανάπτυξή της. Παράλληλα της γνωστοποίησε την ύπαρξη του Λαϊκού Φροντιστηρίου Αλληλεγγύης του Δήμου Πατρέων, στο οποίο θα μπορούσε να προσφέρει εθελοντική εργασία κάνοντας φιλολογικά μαθήματα σε μαθητές που οι οικογένειές τους αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα. Η Έλλη άκουσε με μεγάλη προσοχή τις προτάσεις του κοινωνικού λειτουργού και φάνηκε να έφυγε από τη συνεδρία ανακουφισμένη. Η αξιοποίηση των κοινοτικών πηγών και των υποστηρικτικών συστημάτων έχουν κεντρικό ρόλο στη διαχείριση της κρίσης, σύμφωνα με το μοντέλο που προτείνει η Golan (Λαγωνίκα-Δημοπούλου, 2011).

7^η και 8^η συνάντηση: Αποχαιρετισμός στον πατέρα

Στις συναντήσεις με τον κοινωνικό λειτουργό, η εξυπηρετούμενη έδειχνε συχνά απογοητευμένη από τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιούνται οι καθιερωμένες θρησκευτικές τελετές αναφορικά με τον θάνατο. Αυτό φάνηκε από την ανάγκη της να βρει έναν δικό της, ιδιαίτερο τρόπο αποχαιρετισμού του πατέρα της. Για το λόγο αυτό, ο κοινωνικός λειτουργός της πρότεινε να σχεδιάσει μια εκδήλωση που θα ανταποκρινόταν στις ανάγκες της και θα είχε ξεχωριστή αξία για εκείνην. Οι επόμενες δύο συνεδρίες επικεντρώθηκαν κυρίως στην προετοιμασία της εκδήλωσης που επέλεξε να διοργανώσει. Αποφάσισε να πραγματοποιήσει εθελοντική αιμοδοσία στο χωριό από όπου καταγόταν ο πατέρας της. Με τον τρόπο αυτό αισθανόταν ότι θα τον αποχαιρετήσει, αλλά και θα τιμήσει τη μνήμη του. Μετά το τέλος της αιμοδοσίας, προσέφεραν γεύμα στους δικούς τους ανθρώπους, στο οποίο είχαν τη ευκαιρία να ανταλλάξουν προσωπικά βιώματα που είχαν με τον θανόντα. Σε όλη αυτή τη δράση, πολύτιμη βοήθος της Έλλης ήταν η μητέρα της. Η σύναξη αυτή -όπως ανέφερε η ίδια- ήταν η αρχή της επανασύνδεσης με τη μητέρα της. Παράλληλα, υποστήριξε ότι ένιωσε την ανάγκη να αποκαλύψει στη μητέρα της την ύπαρξη της νέας σχέσης που είχε: «Πίστευα ότι θα θύμωνε, αντίθετα χάρηκε και με ρώτησε αν είμαι καλά με τον φίλο μου». Οι δυο τους αποφάσισαν κάθε χρόνο την ημέρα των γενεθλίων του εκλιπόντα να διοργανώνουν στο ίδιο μέρος εθελοντική αιμοδοσία και στη συνέχεια γεύμα για τους συγγενείς και τους φίλους, διατηρώντας έτσι ζωντανή τη μνήμη του.

9^η συνάντηση: Γράμμα στον πατέρα

Ο κοινωνικός λειτουργός στο τέλος της όγδοης συνάντησης, αξιοποιώντας την τεχνική της δημιουργικής γραφής, πρότεινε στην Έλλη να γράψει⁹ ένα γράμμα στον πατέρα της. Σύμφωνα με τον Neimeyer (2006), στα γράμματα που δε θα αποσταλούν, το άτομο εκδηλώνει όλα όσα δεν μπόρεσε να πει πριν από τον θάνατο του αγαπημένου του προσώπου· είναι ιδιαίτερα ωφέλιμα για τους πενθούντες που διακατέχονται από συναισθήματα πικρίας και ενοχών και δυσκολεύονται να τα επικοινωνήσουν με το περιβάλλον τους.

Στην επόμενη συνεδρία, ο κοινωνικός λειτουργός την ενθάρρυνε να διαβάσει δυνατά το γράμμα. Αν και στην αρχή είχε αντιρρήσεις, εν τέλει ανταποκρίθηκε. Στο γράμμα της περιέγραφε διάφορες πτυχές που δύσκολα ομολογούσε στον πατέρα της. Επεξεργάστηκε βαθύτερες αναμνήσεις και σκέψεις, έγραψε για τους καινούργιους στόχους της, για τον νέο σύντροφό της και πόσο υποστηρικτικός ήταν μαζί της, ενώ τόνισε ότι στην αρχή ένιωθε θυμό, απογοήτευση, φόβο για την απώλεια, τώρα όμως αισθάνεται αγάπη, νοσταλγία και μοναξιά. Συγκεκριμένα υπογράμμισε: *«Από τα συναισθήματα μόνο η θλίψη παραμένει ίδια, δεν είναι τόσο έντονη αλλά υπάρχει»*. Το γράμμα αυτό ήταν η αιτία να θελήσει η Έλλη να επισκεφτεί ξανά τον τάφο του πατέρα της.

Τόσο το γράμμα, όσο και η υλοποίηση της τιμητικής εκδήλωσης που επέλεξε η συμβουλευόμενη αποδεικνύουν ότι ο θρήνος είναι μια έντονα ενεργητική διεργασία (Neimeyer, 2006) με απεριόριστες επιλογές και δυνατότητες, που προσφέρει στα άτομα την ευκαιρία να αναδομήσουν τα νοήματα σχετικά με την απώλεια (Goldsworthy, 2005).

10^η συνάντηση: Φροντίδα για τον εαυτό, αισιοδοξία για το μέλλον

Στη δέκατη συνάντηση, η Έλλη εμφανίστηκε ιδιαίτερα περιποιημένη και φροντισμένη. Μίλησε με ικανοποίηση για τη συνεργασία με την εργασιακή σύμβουλο του Ινστιτούτου Εργασίας ΓΣΕΕ και ανέφερε ότι άρχισε να στέλνει το βιογραφικό της σημείωμα σε φροντιστήρια μέσης εκπαίδευσης. Επιπλέον ήταν ιδιαίτερα ενθουσιασμένη που ξεκίνησε να προσφέρει εθελοντική εργασία στο Λαϊκό Φροντιστήριο. Ήταν η πρώτη φορά που παρέδιδε μαθήματα. Σχολίασε επίσης ότι τόσο από την εθελοντική αιμοδοσία, όσο και από τα μαθήματα που πραγματοποίησε, ανακάλυψε τη «σπουδαία» αξία της αλληλεγγύης και της ουσιαστικής προσφοράς στον συνάνθρωπο. Αποτελεί αξιοσημείωτο γεγονός ότι η Έλλη αποφάσισε να διακόψει το κάπνισμα, να τρώει υγιεινά, να γυμνάζεται με σκοπό να

9. Όλο και περισσότερες έρευνες υποστηρίζουν ότι το να καταγράψει κανείς επίπονες εμπειρίες του, όπως το αναπάντεχο πένθος, μπορεί να έχει θετική επίδραση στη σωματική και ψυχική υγεία, αυξάνοντας σε σημαντικό βαθμό την αίσθηση της ευεξίας (Neimeyer, 2006).

φροντίζει περισσότερο τον εαυτό της. Στη συνάντηση αυτή αναφέρθηκε και στην οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Η μητέρα της, μέχρι να της χορηγηθεί η σύνταξη χηρείας, είχε ξεκινήσει να εργάζεται ως μαγείρισσα, παράλληλα όμως δεχόταν οικονομική υποστήριξη από τους συγγενείς της, κίνηση που τους ανακούφισε οικονομικά.

11^η συνάντηση: Ανακατασκευή του νοήματος της απώλειας

Στην επόμενη συνεδρία επεξεργαστήκαμε ορισμένες από τις ερωτήσεις που προτείνει ο Neimeyer (2016) και έχουν στόχο την ανακατασκευή του νοήματος της απώλειας, όπως: *Πώς νοηματοδότησε την απώλεια, όταν της συνέβη; Πώς ερμηνεύει την απώλεια σήμερα; Επηρεάστηκαν οι απόψεις της σχετικά με τη ζωή; Πώς επηρέασε αυτή η εμπειρία τις προτεραιότητές της; Πώς επηρεάστηκε ο τρόπος που βλέπει τον εαυτό της;* Κάποιες από αυτές τις ερωτήσεις η Έλλη ζήτησε να τις απαντήσει και γραπτώς στο σπίτι της. Όλη αυτή η διαδικασία τη βοήθησε να ανακαλύψει, να κατανοήσει και να εξιστορήσει την εμπειρία της απώλειας. Αυτό επιβεβαιώνεται στις ακόλουθες φράσεις: *«Η απουσία του πατέρα μου δεν ξεχνιέται, πάντα θα μου λείπει. Όμως, κρατάω μέσα μου όλα όσα έχουμε ζήσει και παίρνω δύναμη και συνεχίζω... Ο θυμός και οι ενοχές μου έχουν καταλαγιάσει. Πλέον δεν τρομάζω να τον φέρω στη μνήμη μου... Θέλω να έχω την ευγένεια, την καλοσύνη και την εργατικότητα του, που δεν τσακωνόταν με κανέναν. Και τη μάνα μου την αγαπούσε πολύ. Και αν υπάρχει Θεός, τον πατέρα μου αξίζει να τον φροντίζει. Η απώλεια μού έμαθε ότι η ζωή είναι μικρή, απρόβλεπτη -δεν ξέρεις τι σου ξημερώνει- για αυτό πρέπει να τη ζούμε με ουσία, να αφιερώνουμε τον χρόνο και το ενδιαφέρον μας στους ανθρώπους και στους σκοπούς που είναι σημαντικοί για μας και φυσικά να βοηθάμε ο ένας τον άλλον».*

12^η συνάντηση: Αξιολόγηση και λήξη της συνεργασίας

Η δωδέκατη συνεδρία σηματοδότησε τη λήξη της συνεργασίας της συμβουλευόμενης με τον κοινωνικό λειτουργό. Στην τελική φάση, σύμφωνα με το μοντέλο της Golan, εκτιμάται η ικανότητα του εξυπηρετούμενου να ζει αποτελεσματικά με τις δικές του δυνάμεις και τα αποθέματα που διαθέτει (Λαγωνίκα-Δημοπούλου, 2011). Η Έλλη και ο κοινωνικός λειτουργός αξιολόγησαν την πορεία της συνεργασίας τους και φάνηκε ότι πολλές από τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε βρήκαν ένα νέο τρόπο διαχείρισης. Η ίδια δήλωσε ότι αισθάνεται πιο έτοιμη και κινητοποιημένη να χειρισθεί τα προβλήματα που άφησε το κενό αυτής της απώλειας. Ο κοινωνικός λειτουργός, βάσει των μοντέλων του Roberts και της Golan, ανέφερε στη συμβουλευόμενη ότι αν κάποια στιγμή μελλοντικά χρειαστεί τη βοήθειά του, αυτός θα είναι στη διάθεσή της (Βεργέτη, 2009).

Έπειτα από δύο μήνες πραγματοποιήθηκε επαναξιολόγηση της περίπτωσης. Η Έλλη είχε αρχίσει να εργάζεται σε φροντιστήριο ως φιλόλογος, είχε μειώσει κατά πολύ τις ώρες που δούλευε στην

καφετέρια, συνέχιζε να παρέχει με τον ίδιο ενθουσιασμό εθελοντική εργασία, ενώ είχε πάρει την απόφαση τους προσεχείς μήνες να νοικιάσει σπίτι και να μείνει για πρώτη φορά μόνη της.

Οι συνεδρίες αποτέλεσαν έναν τόπο ασφάλειας και ελεύθερης έκφρασης για την Έλλη. Την βοήθησαν όχι μόνο να ανακτήσει τη λειτουργικότητά της, αλλά και να ενδυναμωθεί αναδεικνύοντας και αποδεικνύοντας τη σχέση ανάμεσα στην ωρίμανση και τη διεργασία του θρήνου. Μέσα από τη συμβουλευτική διαδικασία και την ισότιμη σχέση εμπιστοσύνης που ανέπτυξε με τον κοινωνικό λειτουργό, μπόρεσε να εκφράσει ανοιχτά τα συναισθήματά της και τις βαθύτερες σκέψεις της αναφορικά με τον θάνατο, αναγνώρισε τα αποθέματά της, κατανόησε τα γνωστικά λάθη που έκανε, επεξεργάστηκε τις θρησκευτικές απόψεις της, οργάνωσε εκδήλωση αποχαιρετισμού και μνήμης που είχε για εκείνην σημασία, βελτίωσε την επικοινωνία με τη μητέρα της, επένδυσε στη νέα της σχέση, άρχισε να φροντίζει ουσιαστικά τον εαυτό της, αξιοποίησε προς όφελός της τους πόρους και τις δομές της κοινότητας, ανακάλυψε την αξία της αλληλεγγύης που είχε ως αποτέλεσμα να νοιάζεται πιο βαθιά για τους άλλους, επαναπροσδιόρισε τους στόχους της ζωής της κυρίως ως προς τις επαγγελματικές της επιλογές. Με λίγα λόγια, έπαψε να είναι σιωπηλή στις προκλήσεις που προκάλεσε ο θάνατος, άρχισε να προσαρμόζεται στις αλλαγές εντάσσοντας την απώλεια στην ιστορία της ζωής της και δίνοντας νόημα σε αυτήν.

Συμπέρασμα

Ο θρήνος είναι μια αναμενόμενη, δυναμική διεργασία χωρίς προσδιορισμένα χρονικά όρια ή ημερομηνία λήξης. Το πένθος προοδευτικά μπορεί να «μετατραπεί» για τον πενθούντα σε ωριμότητα, αυτογνωσία, κατανόηση των άλλων και συμπόνια, χωρίς να ακυρώνεται ο πόνος της απώλειας. Το πολιτισμικό περιβάλλον, όπου ζει το άτομο, καθορίζει σημαντικά τον τρόπο που θα αντιδράσει σε μια απώλεια. Ο κοινωνικός λειτουργός, ως άτομο με πολιτισμική επάρκεια, μπορεί να διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στην παροχή συμβουλευτικής με σκοπό τη στήριξη των ατόμων ή των οικογενειών που θρηνούν κάποια σημαντική απώλεια. Για να αισθανθεί πιο αποτελεσματικός, μπορεί να αντλήσει γνώσεις από το μοντέλο της ανακατασκευής του νοήματος, αλλά και από το μοντέλο παρέμβασης σε καταστάσεις κρίσης. Η εκπαίδευση σε ζητήματα συμβουλευτικής πένθους, καθώς και η εποπτεία αποτελούν τις δύο βασικές προϋποθέσεις για να μπορέσει ο επαγγελματίας να υποστηρίξει ολοκληρωμένα τους πενθούντες.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελόπουλος, Ν. (2009). *Ιατρική Ψυχολογία και Ψυχοπαθολογία: Μια σύγχρονη Ψυχιατρική*, Τόμος Β'. Αθήνα: Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις.
- Bacque, M. F. (2007). *Πένθος και Υγεία: Άλλοτε και σήμερα*. (Μτφρ. Χ. Κουτρομπά, Επιστ. Θεώρ. Α. Γραμμένου). Αθήνα: Ουμάρι.
- Βεργέτη, Α. (2009). *Κοινωνική Εργασία με Οικογένειες σε Κρίση*. Αθήνα: Τόπος.
- Γουρνάς, Γ. (2011). Το πένθος. Στο Λ. Λύκουρας, Α. Πολίτης, Ρ. Γουρνέλλης και Α. Μαϊλλης. *Στοιχεία Ψυχογηριατρικής*, (σελ. 305-317). Αθήνα: Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις.
- Δρίτσας, Ι. (2008). Συμβουλευτική παρηγορητική πένθους: Μένοντας μαζί μέχρι το τέλος. Στο Δ. Μαργιπλής. *Όψεις του Πολιτιστικού Φαινομένου: Επιστημολογικές προσεγγίσεις του θανάτου και της ζωής*, (σελ. 123-138). Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλη.
- Fleming, S. (1998). Ο περιπεπλεγμένος θρήνος. Στο Μ. Νίλσεν και Δ. Παπαδάτου (Επιμ.). *Το Πένθος στη Ζωή μας*, (σελ. 61-69). Αθήνα: Μέριμνα.
- Καλλινικάκη, Θ. (2011). *Εισαγωγή στη Θεωρία και την Πρακτική της Κοινωνικής Εργασίας*. Αθήνα: Τόπος.
- Κανδυλάκη, Α. (2008). *Η Συμβουλευτική στην Κοινωνική Εργασία*. Αθήνα: Τόπος.
- Καραγκούνης, Β. (2018). *Κοινωνική Εργασία στην Υγεία: θεωρήσεις, μέθοδοι και πρακτικές στον χώρο του νοσοκομείου και στην κοινότητα*. Αθήνα: Τόπος.
- Κασωτάκη, Φ. (2014). Τα κυριότερα μοντέλα παρέμβασης στην Κοινωνική Εργασία. Στο Σ. Μαρτινάκη και Δ. Μπουρίκος (Επιμ.). *Κοινωνική Εργασία και Ψυχική Υγεία*, (σελ. 15-41). Αθήνα: Βήτα Ιατρικές Εκδόσεις.
- Λαγωνίκα-Δημοπούλου, Μ. (2011). *Μεθοδολογία Κοινωνικής Εργασίας: Μοντέλα παρέμβασης*. Αθήνα: Τόπος.
- Μάτσα, Α. (2008). Ο τοξικομανής και ο θάνατος. Η προβληματική του μη επιτελεσμένου πένθους. Στο Δ. Μαργιπλής. *Όψεις του Πολιτιστικού Φαινομένου: Επιστημολογικές προσεγγίσεις του θανάτου και της ζωής*, (σελ. 139-153). Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλη.
- Μπελλάλη, Θ. και Μηνασίδου, Ε. (2014). Ο ασθενής που πεθαίνει και οι φροντιστές του. Στο Π. Σαράφης και Θ. Κωνσταντινίδης (Συν.). *Εισαγωγή στη Νοσηλευτική Επιστήμη και τη Φροντίδα Υγείας*, (σελ 771-787). Λευκωσία: Broken Hill.
- Μπελλάλη, Θ. (2003). *Μελέτη του θρήνου των γονιών μετά τη δωρεά οργάνων του παιδιού τους*. Διδακτορική διατριβή, τμήμα Νοσηλευτικής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

- Μπεράτη, Σ. (2009). Απώλειες και διεργασία πένθους. *Δελτίο της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας*, 33, 1-10. Πρόσβαση 2/1/2019 <http://bit.ly/2LgdAzT>
- Neimeyer, R. (2006). *Ν' Αγαπάς και να Χάνεις*. (Μτφρ. Ε. Παπάζογλου, Επιμ. Δ. Παπαδάτου). Αθήνα: Κριτική.
- Neimeyer, R. (1998). Η ανα-νοηματοδότηση της εμπειρίας του πένθους. Στο Μ. Νίλσεν και Δ. Παπαδάτου (Επιμ.). *Το Πένθος στη Ζωή μας*, (σελ. 71-81). Αθήνα: Μέριμνα.
- Παππά, Β. (2016). *Γονείς σε Κρίση: Η διαχείριση της απώλειας και της αλλαγής*. Αθήνα: Οκτώ.
- Παπαδάτου, Δ. και Καμπέρη, Ε. (2013). *Απώλειες Ζωής, Γέφυρες Στήριξης: Κατευθύνσεις για τη στήριξη μαθητών που θρηνούν*. Αθήνα: Μέριμνα.
- Παπαδάτου, Δ. και Αναγνωστόπουλος, Φ. (2012). *Η Ψυχολογία στο Χώρο της Υγείας*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Παπαδάτου, Δ. (2005). Απώλειες στη ζωή του παιδιού. Στο Μ. Νίλσεν (Επιμ.). *Απώλειες στη Ζωή του Παιδιού*, (σελ. 13-24). Αθήνα: Μέριμνα.
- Παπάζογλου, Ε. (2003). *Μελέτη της υποστήριξης των συγγενών από το προσωπικό υγείας στο τελικό στάδιο και τον θάνατο του αρρώστου*. Διδακτορική διατριβή, τμήμα Νοσηλευτικής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Parry, G. (1996). *Ψυχολογικές Κρίσεις και η Αντιμετώπισή τους*. (Μτφρ. Ν. Ρώντα, Επιμ. Ν. Ε. Δεγλήρης). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Payne, M. (2000). *Σύγχρονη Θεωρία της Κοινωνικής Εργασίας*. (Μτφρ. Σ. Στρατιδάκη, Επιμ. Θ. Καλλινικάκη). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Stroebe, M. (1998). Πένθος και πολιτισμός. Στο Μ. Νίλσεν και Δ. Παπαδάτου (Επιμ.). *Το Πένθος στη Ζωή μας*, (σελ. 31- 45). Αθήνα: Μέριμνα.
- Wrenn, R. (1998). Η διεργασία του φυσιολογικού πένθους. Στο Μ. Νίλσεν και Δ. Παπαδάτου (Επιμ.). *Το Πένθος στη Ζωή μας*, (σελ. 55- 59). Αθήνα: Μέριμνα.
- Χατζηνικολάου, Σ. (2009). Οι διεργασίες του θρήνου στα παιδιά. *Επιστημονικό Βήμα*, 11, σελ. 77-90.

Ξενόγλωσση

- Corr, C. A., Nabe, C. M. & Corr, D. M. (2009). *Death and Dying, Life and Living*, 6th Ed. Wadsworth: Cengage Learning.
- Costello, J. & Hargreaves, S. (1998). Anticipatory grief: some implications for social work practice in working with families facing impending loss. *Practice*, 10 (3), pp.45-54.
- Davidson, K. W. & Foster, Z. (1995). Social work with dying and bereaved clients: Helping the workers. *Social Work in Health Care*, 21 (4), pp.1-16.

- Goldsworthy, K. K. (2005). Grief and loss theory in social work practice: All changes involve loss, just as all losses require change. *Australian Social Work*, 58 (2), pp.167-178.
- Kramer, B. J. (1998). Preparing social workers for the inevitable: A preliminary investigation of a course on grief, death, and loss. *Journal of Social Work Education*, 34 (2), pp.211-227.
- Neimeyer, R. A. (2016). Helping clients find meaning in grief and loss. In M. Cooper & W. Dryden (Eds.). *The Handbook of Pluralistic Counseling and Psychotherapy* (pp. 211-222). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Robbins, S., Chatterjee, P. & Canda, E. (1999). Ideology, scientific theory, and social work practice. *Families in Society: The Journal of Contemporary Social Services*, 80 (4), pp. 374-384.
- Roberts, A. R. (2002). Assessment, crisis intervention, and trauma treatment: the integrative ACT intervention model. *Brief Treatment & Crisis Intervention*, 2, pp.1–21.
- Webb, N. B. (2015). Family and community contexts of children and adolescents facing crisis or trauma. In N.B. Webb, (Ed.). *Play Therapy with Children and Adolescents in Crisis*, (pp.3-21). New York: Guilford Publications.
- Weinstein, J. (2008). *Working with Loss, Death and Bereavement: A guide for social workers*. London: Sage.
- Worden, J. W. (2009). *Grief Counselling and Grief Therapy: A handbook for the mental health practitioner*. New York: Springer Publishing Company.